



JEP



Araştırma Makalesi • Research Article

Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beyler'in Devrime Bakışları

Views of Ahmed Rıza and Prince Sabahaddin to the Revolution

Ömer KORKMAZ^{a,*}

^a Araş. Gör., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, 81652, Akçakoca/Düzce/Türkiye, ORCID: 0000-0002-1834-6232

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30.07.2021

Kabul tarihi: 11.12.2021

Anahtar Kelimeler: Ahmed Rıza, Prens Sabahaddin, Jön Türkler, II. Abdülhamid, Devrim.

ÖZET

İlki 1902 ikincisi 1907 yılında olmak üzere II. Abdülhamid istibdadına karşı Jön Türkler iki kongre gerçekleştirmişlerdir. Farklı görüşlere sahip muhalefeti birleştirmeyi hedefleyen bu kongrelerde, muhalefetin ve istibdatla mücadelenin nasıl yapılması gerektiği konusu tartışılmıştır. Buralarda alınan kararlar neticesinde 1908 yılına gelindiğinde, askeri bir müdahale ile II. Abdülhamid rejimi yıkılmış meşrutiyet ilan edilmiştir.

Bu iki kongrenin de tarafları olan, birbirine zıt görüşleri benimsemiş Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beylerin bu süreçteki tutumları II. Abdülhamid'in istibdadına karşı birleşiyor olsa da benimsedikleri yöntem farklılaşmaktadır. Bu çalışma 1908'de gerçekleşen askeri müdahalenin darbe mi devrim mi olduğu yönündeki tartışmaya girmeden, Jön Türklerin gözünden değerlendirerek 1908'i devrim olarak nitelendirmektedir. Bununla birlikte Jön Türkler için devrim farklı anlamlar ifade edebilmektedir. Çalışmada Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beylerin "devrim"i nasıl algıladıkları, 1908 devrimine karşı tutumları, tarihsel süreç içerisinde, kendi metinleri ve zamanın tanıklarının ifadeleri taranarak karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Ahmed Rıza Bey daha muhafazakâr bir tutumla "düzen içinde ilerleme" fikrini benimserken Sabahaddin Bey'in gerek fikirleri gerekse 1908 Devrimine yaklaşımı daha devrimci bulunmuştur.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 30.07.2021

Accepted: 11.12.2021

Keywords: Ahmed Rıza, Prince Sabahaddin, Young Turks, II. Abdülhamid, Revolution.

ABSTRACT

The first was in 1902 and the second in 1907, the Young Turks held two congresses against the oppression of Abdulhamid. In these congresses, which aimed to unite the opposition with different views, the issue of how the opposition and the fight against tyranny should be done was discussed. As a result of the decisions taken here, in 1908, with a military intervention, II. The Abdulhamid regime was overthrown and the constitutional monarchy was declared.

The attitudes of Ahmed Rıza and Prince Sabahaddin Bey's, who were the parties of these two congresses and adopted opposing views, in this process. Although they are united against Abdülhamid's tyranny, the method they adopt differs. This study describes 1908 as a revolution by evaluating it from the perspective of the Young Turks, without entering into a debate on whether the military intervention in 1908 was a coup or a revolution. However, for the Young Turks, revolution can mean different things. In the study, how Ahmed Rıza and Prince Sabahaddin perceived the "revolution", their attitudes towards the 1908 revolution, their own texts and the statements of the witnesses of the time analyzed comparatively. While Ahmed Rıza

* Sorumlu Yazar /Corresponding Author

e-posta: omerkorkmaz@duzce.edu.tr

Atıf: Korkmaz, Ö. (2021). Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beyler'in Devrime Bakışları, *Journal of Economics and Political Sciences*, 1(1), 23-34.

Bey adopted the idea of "progress in order" with a more conservative attitude, Sabahaddin Bey's ideas and his approach to the 1908 Revolution were found to be more revolutionary.

1. Giriş

Devrim sözlükte, “belli bir alanda köklü ve nitelikli değişiklik, inkılap” olarak geçmektedir (“TDK” Erişim: 07/02/2021). Fakat bu yetersiz ve muğlak bir tanımlamadır. Devrimin genel bir tanımının yapılması, genel geçer evrensel özelliklerinin belirlenmesi güçtür. Bunun sebepleri arasında, kavramın birbirine zıt anlamları bünyesinde barındırması, başka kavramlarla eş anlamlı kullanılması (örneğin darbe, ihtilal, ayaklanma vd.), bu kavramın ideolojik yükü sayılabilir (Adadağ, 2006, s. 281). Devrimin tanımını yapmak, kavramsal çerçevesini belirlemek veya 1908 yılında yaşanan olayların devrimsel nitelikte olup olmadığını tartışmak bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Bu sebeple giriş bölümünde 1908’de yaşanan süreci anlayabilmek amacıyla devrim kavramının bazı niteliklerine kısaca değinilecektir. Bunun dışında Ahmed Rıza ve Sabahaddin Beylerin diğer Jön Türkler gibi 1908 yılında gerçekleşen olayları devrim olarak nitelemesinden dolayı çalışmada 1908 Jön Türk Devrimi kavramı kullanılacaktır.

Yukarıda belirtildiği gibi evrensel bir devrim tanımlaması yapmak son derece güç olmakla birlikte devrimsel süreçlerin bazı genel özelliklerinden bahsedilebilmektedir. Devrim, bir ülkedeki iktidarın kendi uyruklarınca ve zora dayalı olarak değiştirilmesidir. Ülkede insanların bir kısmı, iktidar dışında başka rakip iktidar bloğunu/bloklarını benimsemektedirler. Bu iktidar blokları arasındaki mücadele sona erip, tek iktidar bloğu kalana kadar süreç devam etmektedir (Güngör, 2007, s. 75). Devrim bir toplumsal sisteme yönelik nefretin sonucu olarak ortaya çıkan ve bu düzenin sonunu getirmeyi hedefleyen bir şiddet biçimidir. Güngör’e göre (2007, s. 81) şiddet veya tehdit içermeyen toplumsal değişim devrim olarak adlandırılmaz. Bununla birlikte siyasal yapıdaki her türlü şiddet içerikli değişim devrim olarak tanımlanamaz. Hükümet darbesi (coup d’Etat) veya restorasyon geniş

kitlelerin katılımıyla değil, daha çok yukarıdan belirli bir grubun, sistemin değişmesini (en azından köklü bir biçimde) hedeflemeyen eylemlerine örnek olarak verilebilir(Adadağ, 2006, s. 281).

Yine “haksız vergi talepleri, yöneticilerin uzlaşmayı reddetmeleri, baskı yapma ve gözdağı verme konusunda boşa çıkmış girişimler”, yönetici seçkinlerin arasındaki bölünmeler, silahlı kuvvetlerin devrimcileri desteklemesi ve ekonomik krizler gibi süreçler bazı temel, ayırt edici özellikler olarak sayılabilmektedir(Parker, 2003, s. 22). Devrimler bu tür sorunlar sonucu ortaya çıkan meşruiyet krizi ile birlikte doğmakta ve yeni bir meşru yönetim arayışı söz konusu olmaktadır(Güngör, 2007, s. 73).

Genel bir tanımlama yapmanın zor olmasının bir başka sebebi, birbirinden çok farklı tarihsel ve toplumsal süreçler sonucu ortaya çıkan ve devrim olarak adlandırılan olgu ve olaylardır. Örneğin 1789 Fransız Devrimi ile İngiliz ve Amerikan devrimleri arasında ciddi farklılıklar mevcuttur. 1688 İngiliz Şanlı Devrimi ve Amerikan Devrimi daha önce var olduğuna inanılan ideal bir yönetime tekrardan dönüşü amaçlamaktadırlar (Adadağ, 2006, s. 283). Fransız Devrimi ise eski rejimi yıkarak gelecekte daha iyi bir rejim tesis etmeyi amaçlamaktadır. Çin, Japon ve Rus devrimleri başka şartların ve süreçlerin ürünleridirler.

Bu devrimler arasında Fransız Devrimi özellikle 19. Yüzyıldaki Osmanlı aydınının düşünce yapısını etkilemiştir (Adadağ, 2005, s. 179). Fransız Devrimi’nin sloganlarından esinlenen (hürriyet, müsavat, uhuvvet ve bunlara bir de adaleti eklemiştir) fikirler muhalefetin meşruiyet zeminini belirlemek ve toplumu mobilize etmek amacıyla kullanılmışlardır (Georgeon, 2007, ss. 176–180). Jön Türkler hem 1789 devrimi ile kendi devrimleri arasında paralellik kurarak sahiplenmişlerdir hem de 1908 devrimini onun bir devamı olarak lanse etmişlerdir. Bununla birlikte ondan farklılaştıkları

noktaları da vurgulamışlardır (Adadağ, 2008, s. 48).

Jön Türkler için diğer önemli bir olay ve devrim ise Japon-Rus Harbi ve 1905 Rus devrimi olmuştur. Asyalı bir devletin mutlak monarşiyle yönetilen bir Avrupalı devleti yenilgiye uğratmasının dünyada olduğu kadar Jön Türkler üzerinde de önemli etkilerde bulunmuştur. Japon-Rus harbinin yenilgisini takiben 1905 devrimi muhalefet tarafından ilgiyle ve sevinçle, payitaht tarafından ise korku ve sansürle karşılanmıştır (Çavdar, 1999, ss. 77-78; Petrosyan, 1974).

Tüm bunlarla birlikte Jön Türkler arasındaki hizipler devrime karşı aynı yaklaşımı paylaşmamaktadırlar. Ahmed Rıza Bey ve onun takipçileri ile Sabahaddin Bey ve takipçileri devrime farklı yaklaşımlara sahiptirler.

Bu çalışmada Ahmed Rıza Bey ve Sabahaddin Bey'in devrimle alakalı görüşleri, kendi metinleri, üyesi oldukları cemiyetlerin neşriyatlarının ilgili kısımları, bu konuyla alakalı çalışma yapmış araştırmacıların eserleri taranarak karşılaştırılmıştır. Konuyla alakalı yapılan literatür taramasında, her iki ismi doğrudan, devrime bakışları üzerinden değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte Ahmed Rıza Bey'in fikirleri için özellikle Erdem SÖNMEZ'in (2012) eseri gerek kaynaklara yönlendirmesi açısından, gerekse değerli yorumları açısından çok önemli katkılar sağlamıştır. Yine kendi hatıratı(1988), yazmış olduğu ve Türkçe'ye çevrilen (2015) ya da Latin harflerle (2011) aktarılan eserlerinden yararlanılmıştır. Sabahaddin Bey'in fikirleri için ise özellikle iki kaynaktan yararlanılmıştır. Bunlardan birincisi Mehmet Öznur ALKAN'ın (2007) derlediği Sabahaddin Bey'in tüm eserlerinin yer aldığı kitaptır. Diğerleri ise Cenk REYHAN'ın (2008a, 2008b) eserleridir.

Çalışmada Sabahaddin Bey'in eserlerine doğrudan ulaşım söz konusu olmuştur. Bununla birlikte Ahmed Rıza Bey'in birçok yazısı ya Osmanlıca ya da Fransızca metinlerdir. Birçoğuna doğrudan ulaşım çok sınırlı olmuştur. Bununla birlikte konuyla

alakalı genel fikrini yansıtacak yeterlilikte olduğu düşünülebilir.

Bu çalışma, Türk Siyasal Hayatında İki Modernist: Prens Sabahaddin Ve Ahmed Rıza'nın Siyasi Fikirlerinin Karşılaştırılması (Korkmaz, 2021) adlı tez çalışmasına, bölüm olarak eklenmesi düşünülüp sonrasında çalışmanın kapsamını daha fazla genişletmemek amacıyla rafa kaldırılmıştır. Çalışma konuyla alakalı akademik merakın ve literatürdeki bir boşluğu doldurma amacının sonucunda ortaya çıkmıştır.

Birinci bölümde Jön Türk Devrimi öncesi sosyal, siyasal ve ekonomik durum, Jön Türkleri motive eden hususlar, fikir kaynakları ve devrime doğru giden süreç çalışmanın sınırlarını aşmayacak şekilde kısaca incelenmiştir.

İkinci bölümde Devrim'in gerçekleşme şekli ve 1908 Devrimi üzerine fikirlere kısaca değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Ahmed Rıza ve Sabahaddin Beylerin devrime yaklaşımları kendi yazdıkları metinler üzerinden karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir.

2. 1908 Jön Türk Devrimi Öncesi

Jön Türklerin bir önceki kuşakta ideoloğunu yapmış olan (Zürcher, 2018, s. 25) Yeni Osmanlı Hareketi, Avrupa'daki Genç (Jeunne) İtalyanlar, Genç Fransızlar gibi Genç (Jön, Jeunne) olarak anılmalarına rağmen muadillerinin aksine, devrimcilik ve sosyalizm gibi dönemin radikal hareketlerine mesafeli durmuşlardır. Bu bağlamda Yeni Osmanlılar (istisnalar dışında) laik ve devrimci bir oluşum değildir (Berkes, 2019).

Yeni Osmanlılar Avrupa'nın ilerlemesini özgür kurumların oluşmasında, bu kurumların oluşmasını da kamuoyu yaratılmasında görmektedirler (Lewis, 2018, s. 201). Bu bağlamda yazın hayatında emek harcamışlar, kendilerinden sonra gelecek Jön Türk kuşağına sosyal bir altyapı hazırlamışlar ve fikri rehberlik etmişlerdir (Mardin, 2017a, s. 33). Kendisinden sonraki kuşağa bıraktığı diğer miraslar arasında "anayasa miti"(Koçak, 2017, s. 82), Carbonari cemiyetinden esinlenerek (Temo, 2009; Zürcher, 2013, s.

109) gizlice örgütlenme, özellikle Namık Kemal'in "vatan ve hürriyet" ideolojisi (Akşin, 2019, s. 15; Niyazi, 2020; Temo, 2009), anayasa ve parlamento gibi kurumların Avrupa'dan ithal edilerek imparatorluğu/devleti kurtarma düşüncesi (Ahmad, 2002; Hanioglu, 1985; Mardin, 2017b; Ramsour, 2013) sayılabilir. Ayrıca Yeni Osmanlı Hareketinde faaliyette bulunmuş bazı kimseler de daha sonra Jön Türk muhalefetine katılmıştır (Mardin, 2017c, s. 33).

Yukarıda belirtildiği gibi temelde Jön Türk muhalefedinin motivasyon kaynağı devletin kurtarılması düşüncesidir. Onlar da Yeni Osmanlılar gibi Avrupa'dan bazı kurumları ithal ederek ve istibdadı ortadan kaldırarak devletin kurtulacağı düşüncesine sahiptirler (Okyar, 1990; Ramsour, 2013). Fakat onlardan toplumsal taban (Karpas, 2019, s. 102) ve benimsedikleri materyalist ve pozitivist fikirlerle ayrılmaktadırlar (Mardin, 2017c).

Jön Türklerin muhalefet ettikleri II. Abdülhamid (1842-1918) tahta çıktığı dönem (1876) imparatorluk içeride ve dışarıda bir meşruiyet krizi içerisindedir (Deringil, 2019). Tüm bu meşruiyet krizlerinin ve daha birçok problemin çözümünü 1876 Anayasasının kendisine tanıdığı yetkiyi kullanarak kurmuş olduğu istibdatı görmüştür (Gencer, 2019). 30 yıllık bu istibdat dönemi kimileri için Osmanlı modernleşmesinin gerilemesi (Berkes, 2019), kimileri için ise Tanzimat ile başlayan modernleşmenin bir devamı niteliğindedir (Lewis, 2018; Shaw ve Shaw, 2017; Zürcher, 2013, 2018).

Şurası bir gerçek ki Hamidi dönemde özellikle eğitim kurumlarında gerçekleştirilen reformlar, Batı tarzı eğitim görmüş, Batıyı az çok tanımış bürokrat ve subayları yetiştirmiştir. İronik olan ise Abdülhamid rejimini yıkacak olan kadrolar bu modern eğitim kurumlarından çıkan Jön Türkler olmasıdır (Alkan, 2019, s. 310; Zürcher, 2013, s. 135).

II. Abdülhamid hem tahta çıktığı sırada ve hem de daha sonrasında bir takım krizlerle karşı karşıya gelmiştir. Ermeni meselesi, Makedonya meselesi, Girit İsyanı bunlardan

bazılarıdır. Bu krizler karşısında gerçekleştirdiği politikaların başarısı veya başarısızlığı oranında muhalefet zayıflamış veya güçlenmiştir. Örneğin Ermeni meselesinin patlak verdiği 1887-1889 seneleri Jön Türk muhalefedinin örgütlendiği ve güçlendiği dönemdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) kuruluşu da bu tarihe denk düşmektedir (Temo, 2009). Bununla birlikte II. Abdülhamid'in Jön Türk liderlerinden Mizancı Murad'ı ikna etmesi, Yunan Harbi zaferi gibi olaylar muhalefete ağır darbe vurmuştur ve sultanın iktidarını 1902 senesine ve Makedonya meselesine kadar rahatlatmıştır (Çetinsaya, 2016; Niyazi, 2020, s. 29). Muhalefetin yeniden kuvvetlenmesi ve canlanması Abdülhamid'in eniştesi olan Damad Mahmud Celeleddin Paşa'nın oğulları Lütfullah ve (Prens) Sabahaddin Beyler ile birlikte Paris'e kaçması ve muhalefete katılması ile olmuştur (Georgeon, 2018, s. 522; Ramsour, 2013, ss. 69-70; Zürcher, 2018, s. 37).

Avrupa'ya gelişlerinden kısa bir süre sonra Sabahaddin Bey ve kardeşi Lütfullah Bey "Osmanlı hürriyetperverlerini" bir araya getirmek için bir kongre tesis etmeye çalışmış ve yurt dışında Abdülhamid'e muhalefet olan çevreleri davet etmişlerdir (Kuran, 2000, ss. 189-190). Birinci Jön Türk Kongresi ya da Osmanlı Liberalleri Kongresi (1902) olarak anılan kongrede, Abdülhamid rejiminin nasıl devrilmesi gerektiği üzerine görüşülmüştür. Her iki grupta Abdülhamid rejiminin sonlanması gerektiği hususunda hem fikirdir. Bununla birlikte Sabahaddin Bey ve çoğunluk grubu, askeri bir darbe ile Abdülhamid'i tahttan indirirken, yabancı güçlerden birinin desteğinin alınmasının gerekliliğini ileri sürmüşlerdir. Ahmed Rıza Bey ve azınlıkta kalan grup ise yabancı devletlerin müdahale fikrine tamamen karşı çıkmışlardır (Georgeon, 2018, s. 525; Sabahaddin, 2007, s. 46). Kongre sonunda Jön Türk muhalefeti müdahaleciler ve adem-i müdahaleciler olarak ikiye bölünmüştür (Kuran, 2000, s. 191).

Daha sonra bu iki grup birbirlerinden fikirsiz düzeyde de ayrılacaktır. Ahmed Rıza Bey ve İTC pozitivism ve güçlü bir merkezîyetçiliği savunurken, Science Sociale (İlm-i İçtima)

ekolüne intisap eden Sabahaddin Bey ve onun kurulmasına önyak olduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (TŞAMC) daha liberal, kozmopolit ve adından da anlaşılacağı üzere adem-i merkezîyetçi bir idari yapıyı savunmuştur (Akşin, 2017; Lewis, 2018; Özlem, 2007).

Sabahaddin Bey kongre sonrasında İsmail Kemal ve Fazlı Beyler ile birlikte çoğunluğun almış olduğu karara uygun olarak bir darbe girişimi gerçekleştirmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır (Akşin, 2017; Hanioglu, 2001, ss. 16–27).

İTC de ilerleyen süreç içerisinde başka bir cemiyetle birleşerek dönüşüm geçirmiş ve Tunaya'nın (2011, s. 27) "asıl İttihat ve Terakki" dediği cemiyet ortaya çıkmıştır. Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (OHC) orta ve düşük rütbeli subaylar ve memurlardan oluşmaktadır. Bu grup Ahmed Rıza Bey ve İTC'nin fikirlerini, Sabahaddin Bey'in ve TŞAMC'nin liberal ve kozmopolit fikirlerinden daha yakın bulmuşlar ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşmişlerdir (1907) (Ramsour, 2013, s. 134; Zürcher, 2018, ss. 69–71). Aydın'a göre (Aydın, 2017, s. 124) bu birleşmeden sonra paramiliter yapıdaki OHC, İTC'nin yönetimini ele geçirmiş, yine Aydın'ın tabiriyle "artık Selanik eyleyecek Paris seyredecek" duruma gelmiştir. Bunu destekleyen bir kanıt olarak birleşmede neşredilen metin gösterilebilir. Cemiyetin Paris (harici) ve Selanik (dâhili) olmak üzere iki merkezinden bahsedilmektedir. Bununla birlikte Paris merkezi karar aşamasında Selanik'e tabi olmak zorundadır (Emiroğlu ve Emiroğlu, 2017, s. 237). Georgeon (2018, s. 522) da Jön Türk muhalefetine artık 1900'de Avrupa'da bulunan "pozitivist hayalcilerle" ilgisi kalmamıştır tespitinde bulunmaktadır.

Tüm bu yaşanan gelişmelerden sonra Abdülhamid rejimine muhalif olan gruplar yeniden toplanma kararı almıştır. 1907 yılında Daşnaksutyun örgütünden Ermeni Malumyan, İTC'den Ahmed Rıza Bey ve TŞAMC'den Sabahaddin Bey'in başkanlığında II. Jön Türk Kongresi olarak anılan görüşmeler başlamıştır. Kongre sonunda tarafların üzerinde anlaştıkları talepler; Sultan Abdülhamid'in tahttan feragat etmeye

zorlanması, idarenin değiştirilmesi, meşveret usulünün ve meşrutiyetin tesis edilmesi şeklindedir. Sonunda ise şöyle bir çağrıda bulunmuşlardır; "Bizi ihtilale sevk eden sebep hükümeti hazıranın cinayetleridir. Mücadeleye hazır olduğumuzu ilan ve atide münderiç vesaiti umuma tavsiye ederiz:

- 1-Hükümetin efal ve harekâtına karşı silah ile mukavemet,
- 2-Siyasi ve iktisadi tatili işgalat ile silahsız mukavemet
- 3- Hükümeti hazıraya vergi vermemek,
- 4-Ordular dâhilinde telkinat: Asker, ne evladı vatana, ne de erbabı kıyama karşı yürümemeye davet olunacak,
- 5- Kıyamı umumi,
- 6- Hadisatın gösterdiği lüzuma göre sair vesaiti icraat." (Kuran, 2000, ss. 293–295).

Alınan kararlarda ilk kongrenin başarısız geçmesine ve muhalefeti bölmesine sebep olan dış güçlerin müdahalesi konusu açılmamış, kongre sonunda muhalefet ilk defa ortak devrimci bir ittifaka imza atmıştır (Reyhan, 2008a, s. 113).

Abdülhamid rejimini sarsan ve Jön Türkleri motive eden diğer önemli bir unsur halkın alınan vergilerden yılmış ve artık isyan edecek noktaya gelmiş olmasıdır. Özellikle Erzurum, Aydın, Şam ve daha birçok vilayette hem yerel yöneticilere karşı duyulan memnuniyetsizlikten hem de vergilerin ağırlığından şikâyet eden halk farklı zaman aralıklarıyla ayaklanmışlardır (Kansu, 2017a).

Sayılabilecek başka bir memnuniyetsizlik ise Makedonya'da patlak veren krizdir. Yunan, Bulgar, Sırp, Yahudi ve Türk unsurları barındıran Makedonya vilayeti adeta bir "etnografya müzesi" görünümündedir. Bu çeşitli milletlerin milliyetçilik akımı ile birlikte bu topraklar üzerinde hak iddia etmeleri ve çeteler kurarak bu bölgelerde terör estirmeleri, asayişin sağlanamaması ve yabancı devletlerin müdahaleleri, Osmanlı subayları ve bölgede yaşayan Türkler arasında huzursuzluğa yol açmıştır (Karal, 2014). Son olarak Reval'de (1908) Rus Çarı ve İngiltere Kralı'nın görüşmesinden sonra

Makedonya'nın pay edileceği söylentisi bardağı taşıran son damla olmuş ve Jön Türkleri harekete geçirmiştir (Ramsour, 2013, ss. 132-146).

3. 1908 Devrimi

Makedonya'nın bölüşüleceği söylentisi daha önce belirtildiği gibi bardağı taşıran son damla olmuştur. Resneli Niyazi Bey umumi bir isyana sebebiyet vermek ve devrimi ateşlemek amacıyla 3 Temmuz 1908 tarihinde yanına bir grup askeri alarak dağa çıkmıştır (Niyazi, 2020). Resneli Niyazi Bey'i Enver Bey ve bir grup subay takip etmiştir (Shaw ve Shaw, 2017, s. 321) Bu isyanı takiben devlet görevlilerinin bazılarını suikastlar düzenlenmiştir. Payitahtın olayları büyümeden engelleme çabaları da başarılı olamamıştır. Makedonya'dan İstanbul'a durumun vahametini anlatan telgraflar çekilmiştir. Makedonya dışında da başka askeri birliklerden isyan haberleri gelmiştir. Tüm bu olanların ışığında, baskıya daha fazla dayanamayan ve çok fazla bir seçeneği bulunmayan II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908 günü anayasanın yeniden yürürlüğe girdiğini ve meclisin tekrar açılacağını ilan etmiştir (Karpaz, 2015, s. 106).

Shaw'a (2017, s. 321) göre devrim plansız programsız bir şekilde başlamıştır. İdeolojik nedenlerden çok, devrim, 1907 yılından beri yaşanan ekonomik buhranın sonucu gerçekleşen çeşitli isyanlar neticesinde ortaya çıkmıştır. İTC'nin Karpaz'a (2015, s. 106) göre anayasanın yeniden ilan edilmesinden başka doğru düzgün bir planı yoktur. Ramsour'a (2013, ss. 145-146) göre ise Eylül'de yapılması planlanan devrim Abdülhamid'in kuşkulması ve İTC'nin telaşlanması üzerine erkene çekilmiş olabilir.

Anayasanın yeniden ilanı halkta şüphe, sevinç ve şaşkınlıkla karşılanmıştır. Hatta devrimciler bile bu kadar kolay gerçekleştirilen bir devrimin şaşkınlığı ve sevinci içerisindeydiler (Berkes, 2019, s. 401; Karpaz, 2015, s. 111). Kısa sürede haber tüm vilayetlere telgrafla bildirilmiştir. Bu durum ülkenin çeşitli vilayetlerinde tüm etnik ve dini unsurlar arasında sevinçle karşılanmış, çeşitli gösteriler, yürüyüş alayları düzenlenmiştir (Kansu, 2017a).

Lewis'e (2018, s. 288) göre Jön Türk Devrimi, komplo teorilerini dışarda tutarak söylenirse, bir grup vatansever gencin, devletin ehliyetizlerin elinde parçalandığını görerek harekete geçmesidir. Bu hareketin temel saiki "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusudur.

23 Temmuz 1908 tarihinde 1876 anayasasının yeniden ilanı belki geniş halk kitlelerinin şiddet kullanarak Sultandan hürriyetlerini talep etmesi şeklinde gerçekleşmemiştir. Doğru düzgün şiddet olayı yaşanmamıştır. Özellikle bir grup askerin başlattığı isyanın baskısı sonucu devrim padişahın "iradesi" ile gerçekleşmiştir. Devrimi gerçekleştirenler tarafından 1876 Anayasasının yeniden ilanı ve meclisin yeniden açılması hedeflenmektedir. Görünürde köklü değişim istekleri de söz konusu değildir. Diğer önemli bir nokta Abdülhamid'in hala tahtını bu sırada koruyor olmasıdır.

Tüm bunlarla birlikte 1908 devrimini devrim haline getirecek olay 1909 yılında yapılan anayasa değişikliği ve Abdülhamid'in tahttan Meclis kararıyla indirilmesidir. Böylelikle Osmanlı devletinde ilk defa bir padişah meclis kararıyla hal edilerek yerine başka bir padişah geçirilmiştir. Böylelikle Jön Türklerin Fransız Devrimi'nden farklı ve hatta bir açıdan üstün saydıkları "Barışçıl Devrim"(Adadağ, 2008) gerçekleşmiştir denilebilir. Bu bağlamda 1688 İngiliz devrimiyle de benzerlik göstermektedir(Reyhan, 2008a, ss. 121-128). Ahmad da(2002, s. 14) Temmuz 1908'de yapılan devrimi toplumsal bir dönüşümü hedefleyen küçük rütbeli subaylar için bir başlangıç olarak görmektedir. Eğer devrimler uzun süreçler olarak görülecek olursa(Güngör, 2007, s. 90) 1908, ileride yapılacak inkıpların başlangıcı (Kansu, 2017a) sayılabilir. Çünkü 1908 Devrimi Osmanlı saltanatını fiilen yıkmış ve Cumhuriyet'in önünü açmıştır(İnalçık, 2019, s. 3).

4. Ahmed Rıza Bey ve Prens Sabahaddin'in Devrime Bakışları

Buraya kadar özetlenen olaylarda Ahmed Rıza Bey ve Sabahaddin Bey'in hem rollerine hem de düşüncelerine fazla değinilmemiştir.

Bu bölümde ise her ikisinin de hem genel olarak devrim kavramına hem de 1908'de gerçekleşen Jön Türk devrimine yaklaşımlarına değinilecektir.

Ahmed Rıza Bey'in devrimle ilgili fikirlerini şekillendiren, kendisinin ve birçok Jön Türkün benimsediği pozitivist akım olmuştur. August Comte'un kurucusu olduğu (Özlem, 2007, s. 453) pozitivism, Osmanlı aydınlarının benimsedikleri Batı kaynaklı ilk ideolojidir (Arslan, 1995, s. 544). Pozitivism, Fransız Devrimi'nin doğurduğu siyasal ve toplumsal krizlerin çözümünde, parçalanma ve devrimlerin son bulmasında "düzen ve ilerleme" (Ordre et Progrés) düsturunu benimsemiştir. Bu bağlamda dağılmakta olan İmparatorluğun sorunlarının çözümünde pozitivism, İTC ve Ahmed Rıza Bey'e cazip gelmiştir (Kabakçı, 2014, ss. 29-41-42).

İkinci bir husus Ahmed Rıza Bey kitlelere karşı menfi bir tutum içerisindedir. Bunun bir sebebi pozitivism akımı iken diğer bir sebebi de Le Bon gibi düşünürlerden etkilenmiş olmasıdır. Le Bon Türk aydınları üzerinde uzun bir süre en büyük etkiyi bırakan Fransız sosyologlardandır. O kitlelerin yönetimine katılmasını doğru bulmamaktadır (Hanoğlu, 1990, s. 175) Ahmed Rıza Bey de kitleleri yeniliklere karşı her zaman tutucu olmakla itham eder. Hele bu yenilikler kitlelerden birtakım fedakârlıklar istemekteyse. Kitleler ancak yıkmayı bilirler (Rıza, 2015, s. 56). Bu sebeple yapılacak yenilikler kalabalıkları ürkütmeden gerçekleştirilmelidir.

31 Mart vakasının yaşandığı sırada halkla ilgili anıları kalabalıklara karşı bakış açısını özetlemektedir: İsyân bastırılıp Ahmed Rıza Bey Ayan ve Mebusan toplantısına gittiği sırada Babıali Caddesinde halkın "Yaşa Ahmed Rıza" sloganlarını duymuştur. Bunun üzerine "Yaşa Ahmed Rıza diye bağırışları bana o kadar soğuk geldi ki tarif edemem. Bir hafta önce beni öldüreceklerdi kimse ses çıkarmıyordu." (Rıza, 1988, ss. 38-39).

Ahmed Rıza Bey, Jön Türklerin diğer azınlık çetelerinin tedhiş hareketlerine benzer şekilde hareket etmemesini eleştirenlere karşı cevap verdiği bir yazısında her türlü şiddet olayına karşı olduğunu belirtmektedir. "Ama

Türklerin de aynı imkânlarla sahip olduklarından emin olsaydım ve Rum veya Ermeni yurttaşlarıyla aynı desteği bulsaydım, silahlı isyanı onaylar mıydım? Hayır! Fiili propaganda da dâhil olmak üzere tüm şiddet araçlarının kararlı bir rakibiyim çünkü onları kalıcı reformlar getirebilecek pratik bir süreç olarak görmüyorum; Ülkeme zararlı olduklarına inanıyorum" (Rıza, 1903, s. 95). "Geçici sinirlenmenin etkisi altında yapılan saldırgan böbürlenmenin gerçek vatanseverlikle hiçbir ilgisi yoktur. Vatanseverlerin, ülkelerini en kötü maceralara maruz bırakmamak gibi görevleri vardır... Bir vatansever, ... toplumun hayati işlevlerini felce uğratabilecek her türlü tedbirsiz konuşmadan da sorumlu olduğunu asla unutmamalıdır. Elbette herhangi bir ayaklanma suç değildir, ancak suç olma riski taşır, yüksek ahlak anlayışlarından esinlenmez" (Rıza, 1903, s. 96).

Ahmed Rıza Bey'e göre (Rıza, 1903) istikrarlı ve büyük hiçbir şey aceleyle inşa edilemeyecektir. Fransız Devrimi bile yüzlerce yıllık neşriyatın ürünüdür. Osmanlı'da Fransa'dakine benzer bir fikir bütünlüğüne sahip toplum mevcut değildir. Sonu belli olmayan maceralara atılmak tehlikelidir. "Ahâlisi siyâseten yek-diğerine muhâlif fikirde 'anâsır ve mezâhib-i muhtelifeden mürekkeb bir memleketde vukû'a gelecek ihtilâl istibdâdı takviyye ve müdâhaleye vesile arayan ecnebîleri müstefid etmekden başka bir şey'e yaramaz." (Rıza, 1907). "Yalnızca avantajlı bir şekilde değiştirebileceğimiz şeyi yok etmeliyiz" (Rıza, 1903, s. 96) demektedir. "Vaktiyle ahali ne yaptığını ve ne için kıyam ettiğini bilmeden saraya hücum edip, (istemeyiz) diye bağırmış. Böyle gözü kapalı isyanlarla bugün bir inkılab-ı kebir husule getirilmez. ...Fransız ihtilali bir asırlık neşriyatın semeresi idi. ...Avamı ayaklandırmak kolaydır. Lakin tedbirsiz, hesapsız ihtilali teskin etmek, bir hüsnü neticeye vardırılmaz zordur." (Rıza, 1898, s. 2). Görüleceği üzere Ahmed Rıza Bey hem kitlelere güvenmemekte hem de bir ihtilalin, parça parça olmuş Osmanlı toplumunda yaratacağı kargaşada dış müdahalenin gerçekleşmesinden de çekinmektedir.

“Sadece şunu ekleyeceğim, ...korkudan değil, politik akıl yürütme ve vatansever zorunluluktan dolayı ne anarşistim ne de devrimciyim” (Rıza, 1900, s. 1). Ahmed Rıza Bey’in devrimlere mesafeli duruşunun bir diğer sebebi, pozitivist olmasının yanı sıra, I. Meşrutiyet deneyiminin başarısızlığı olduğu söylenebilir (Sönmez, 2012, s. 106).

Peki, bu durumda İTC’nin politikalarını ve Ahmed Rıza Bey’in Asker (2011) risalesini nasıl değerlendirmek gerekecektir? Öncelikle daha önce değinildiği gibi Paris şubesinin, dolayısıyla Ahmed Rıza Bey’in yaptırım gücünün azalmış olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. 1907’deki kongrede “Ahmed Rıza Bey revolisyoner tarzında eylem taraftarı olmadığı halde” cemiyetin kararına uymuştur (Temo, 2009, s. 203). Ayrıca Ahmed Rıza Bey’in İTC’nin “icraatçı” grubuyla aynı fikirde olmadığını çalışmalarında görmekteyiz (Sönmez, 2012).

Bununla birlikte Sönmez’in (2012) Ahmed Rıza Bey’in şiddet karşıtlığını çok güzel bir şekilde işlediği çalışmasında değinmediği, orduya mesuliyetlerini hatırlatan ve göreve çağıran Asker (Rıza, 2011) risalesine gelince, bu risalenin İTC’ye katılan veya katılması arzulanan askerlere motivasyon aşılamanı (Niyazi, 2020, s. 44) propaganda aracı olarak kullanıldığı düşünülebilir. Ayrıca halkın şuursuzca gerçekleştireceği bir devrim yerine, disiplinli ve örgütlü bir askeri darbeyi tercihe şayan bulacağı tahmin edilecektir. Şiddetin her türlüşüne karşı çıkan Ahmed Rıza Bey halkın devrime kalkışmasındansa Abdülhamid’e suikast yapılmasını tercih etmesi (Rıza, 1907) bu “ehveni şer” anlayışına örnek olarak verilebilir.

1908 devrimine ile ilgili görüşüne gelince, Ahmed Rıza Bey’e göre “Barışçıl Devrim” gerçekleştirilmiş, artık devrime son verilmiştir. Bundan sonra itidalli ve sükûnetli olmak gerekmektedir. “Barışçıl devrimimiz başarıyla taçlandı. ...Bu anayasayı korumak için artık devrime ihtiyacımız yok, aksine ihtiyacımız olan soğukkanlılık, sakinlik ve her şeyden önemlisi taleplerimizde ılımlı olmaktır” (Aktaran; Adadağ, 2008, s. 49).

Diğer yandan Sabahaddin Bey ve onun kurmuş olduğu TŞAMC daha devrimci bir

tutum sergilemektedirler (Reyhan, 2008b, s. 89). Sabahaddin Bey’in bazı muhafazakâr tutumlara ve fikirlere sahip olduğu kabul edilmekle birlikte (Kansu, 2017b) Osmanlı toplumsal ve idari yapısının köklü ve hızlıca değişmesi konusunda (Reyhan, 2008b, s. 90) Ahmed Rıza Bey ve İTC’ye göre son derece devrimci bir tutum sergilediği söylenebilir. Mardin’e (2017c, s. 292) göre Sabahaddin Bey Osmanlı toplumunun “tabularına” dokunmuştur. Reyhan’a (2008b, s. 75) göre de Sabahaddin Bey ve cemiyeti, liberal devrimci burjuva geleneğinin “Türkiye’deki yansımasıdır”. Farkları ise Avrupa’daki toplumsal altyapıya ve tarihsel birikime sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu’nda “İlm-i İçtima” metodu ile suni olarak tesis etmeye çalışmıştır.

Sabahaddin Bey 10 Teşrin Sani 1906 yılında, Terakki dergisinde, “Vatandaşlarımıza” başlığı ile çıkan yazısında “Kastamonu’dan sonra Erzurum’un kıyımı memlekette dalga dalga köpüren zulme karşı sırtta sırtta sararan çehre-i milletin bir köşesinde olsun ihmizar-ı celadet tecelli ettiriyor! ...Bütün Osmanlılar hukuk-i milliyelerinin etrafında toplanmalı, Kastamonu ve Erzurum hareketlerinin diğer vilayetlere intikaline çalışmalı.” (Sabahaddin, 2007, s. 184) diyerek Osmanlı halkını toplu bir isyana davet etmektedir.

Yine aynı yazının sonunda “Hele padişah hastadır, hastalığı mühliktir, yapılacak şey de sabretmekten ibarettir demeyelim...” (Sabahaddin, 2007, s. 184) diye yazması, ilki 1902 yılında Meşveret’in Fransızca ekinde yayınlanan (Adadağ, 2008, s. 52) “L’inaction des Jeunes Turcs” başlıklı Ahmed Rıza Bey’in yazındaki “Öyleyse şimdi ne yapmalıyız? Abdülhamid’in vefatının bize daha güzel bir saltanat açmasını beklerken, halkı hakları ve görevleri konusunda aydınlatmaya çalışmalıyız.” (Rıza, 1903, s. 97) önermesine 4 yıl sonra verilen bir cevap olarak düşünülebilir ve bu cevap her iki düşünürün yaklaşımları arasındaki farkı ortaya koymaktadır.

Sabahaddin Bey’in geldiği çevre saraydır. İTC’lilerin sosyal kökeni halka daha yakınsa da Sabahaddin Bey onlardan daha fazla halka güvenmekte ve inanmaktadır (Mardin, 2017c,

s. 293). TŞAMC'nin yayın organı Terakki dergisinde çıkan bir yazıda, "Bir millet idare-i meşruteyi bilerek, anlayarak hükümetten cebren alınmalıdır. Bu keyfiyet, tekamulat-ı ictimaiyyenin bir kanun tabiiyyesidir." denilmekte(Aktaran; Reyhan, 2008b, s. 75) ve devrim teşvik edilmektedir.

Ramsour'a (2013, s. 102) göre Sabahaddin Bey ve TŞAMC'nin 1907 ve 1908 olaylarının hiçbirinde dahil bulunmamaktadır. Süreç olarak değerlendirildiğinde Sabahaddin Bey'in elbette katkısı vardır. Jön Türk muhalefetinin yeniden canlandırılmasında, kongrelerin düzenlenmesinde hem bireysel çabaları hem maddi destekleri söz konusu olmuştur. Daha genç yaşında bir darbe girişiminde bulunması onun siyasi eylemci yönüne de işaret etmektedir(Sucu, 2018, s. 112). Açıkçası Ramsour'un bu tespiti İTC'nin Paris merkezi içinde söylenebilir. OHC ile birleşme böyle bir icraatı gerçekleştirebilecek kadroya sahip midir sorusu gündeme gelebilir.

Sabahaddin Bey'in 1908 devrimi için görüşlerine değinilecek olursa; O'na göre devrim ancak bir başlangıç sayılabilecektir. Onun için önemli olan toplumsal ve idari yapıda bir devrim yapmaktır. Yoksa monarşi veya parlamento ile yönetilmek arasında istibdat açısından bir fark yoktur(Sabahaddin, 2007, s. 141). Önemli olan anayasa ilan etmek, meşrutiyete geçmek veya sultanı değiştirmek değildir. Önemli olan adem-i merkezi bir idari yapı tesis etmek ve devlete dayalı memur zihniyetini terk ederek "geçim kaynaklarını" değiştirmektir(Sabahaddin, 2007, s. 238). Sabahaddin Bey için 1908 devrimi önemli fakat yeterli değildir.

5. Sonuç Yerine

Devrim kavramı son derece muğlak ve ideolojik bakış açıları içinde bulunduran bir kavramdır. Bu bağlamda devrimlerin evrensel bir tanımlarını yapmak zor olsa da bir takım ortak özellikleri az veya çok bünyelerinde barındırdıkları söylenebilir. Örneğin; toplumdaki huzursuzluklar, yöneticilerin yetersizliği, iktidar için mücadele eden gruplar ve tabi şiddet veya şiddet tehdidi bunların arasında sayılabilecektir. Fransız,

İngiliz, Rus, Çin ve Amerikan devrimleri birbirlerinden farklı süreçler sonucu ortaya çıkmış, farklı şeyleri amaçlamış ve farklı sonuçlanmış devrimlerdir.

Bu bağlamda 1908 Jön Türk Devrimi değerlendirilecek olursa; toplumda ekonomik buhrandan doğan sıkıntılar ve ayaklanmalar, asker arasında maddi ve manevi sorunlar, yöneticilerin istibdadı, iktidarı devirmeye yönelik faaliyete girişen başka bir blok olarak Jön Türkler, ülkenin parçalanacağı korkusu, suikast ve askeri isyanların tehdidi bazı özellikleri bünyesinde barındırdığını göstermektedir. 1908'den sonra gerçekleşen değişim ve dönüşümler de devrimler bir süreç olarak algılandığında 1908 devrimi bir başlangıç sayılabilir. Bununla birlikte geniş halk kitlelerinin iştirakının veya ciddi bir planlama ve hazırlık aşaması sonucunda ortaya çıktığının söylenmesi de biraz güçtür.

Bu süreç içerisinde Ahmed Rıza Bey'in bir devrimi desteklediği söylenemez. En iyi ihtimalle, OHC ile birleşme sonrası ordu içerisindeki gücü görerek kansız bir darbe girişimine ses çıkarmamıştır denilebilir. Ahmed Rıza Bey'in inandığı değerler bir devrimi destekleyecek türden değildir. Ahmed Rıza Bey önce Osmanlı halkının zihinlerinin aydınlatılması gerektiğine inanmaktadır. Bu gerçekleşmeden yapılacak her devrim akim kalmaya mahkûmdur.

Sabahaddin Bey ise genç yaşına rağmen Jön Türk muhalefetine katıldığı ilk günden itibaren daha devrimci ve icraatçı bir tablo çizmiştir. Genç yaşında bir darbe girişimine ön ayak olması, daha ilk günden itibaren silahlı mücadeleyi desteklemesi, sonrasında Science Sociale ile edindiği fikirleri Osmanlı toplumunu ve idari yapısını kökten değiştirecek şekilde uygulamaya çalışması, Sabahaddin Bey'in Ahmed Rıza Bey'e göre daha devrimci olduğu sonucunu ortaya koyabilir.

KAYNAKÇA

Adadağ, Ö. (2005). Amaç Değişim Araç Devrim Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Değişim Fikri Üzerine. Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 2(5), 173-188.

Adadağ, Ö. (2006). Devrim. A. Cevizci (Ed.), *Felsefe Ansiklopedisi içinde* (ss. 281–285). Ankara: Babil Yayıncılık.

Adadağ, Ö. (2008). Jön Türklerin Devrim Algısı “Barışçı Devrim”. *Toplumsal Tarih*, (180), 48–53.

Ahmad, F. (2002). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akşin, S. (2017). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti*. Ankara: İmge Kitabevi.

Akşin, S. (2019). İkinci Meşrutiyetin Tarihimizdeki Yeri. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü (Ed.), 100. Yılında Jön Türk Devrimi içinde (Akşin, Sin., ss. 11–16). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Alkan, M. Ö. (2019). II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji. M. Bulut, N. Salık, M. E. Kala ve M. Nar (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset İktisat Dış Politika Kültür Eğitim içinde* (ss. 309–367). İstanbul: İZÜ Yayınları.

Arslan, H. (1995). *Pozitivizm Bir Bilim İdeolojisinin Anatomisi*. S. Şen (Ed.), *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu içinde* (ss. 541–583). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Aydın, S. (2017). İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi Cilt I içinde* (ss. 117–128). İstanbul: İletişim Yayınları.

Berkes, N. (2019). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çavdar, T. (1999). *Türkiye Demokrasi Tarihi 1839-1850*. Ankara: İmge Kitabevi.

Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, (47), 353–409.

Deringil, S. (2019). Osmanlı İmparatorluğu’nda “Geleneğin İcadı”, “Muhayyel Cemaat” (“Tasarlanmış Topluluk”) ve Pan-İslâmizm. K. Ünüvar (Ed.), *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e*

Devlet ve Millet içinde (ss. 19–52). İstanbul: İletişim Yayınları.

Emiroğlu, Ç. Ö. ve Emiroğlu, K. (2017). *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gencer, B. (2019). *Haşin Modernlikten Narin Meşruiyete İkinci Abdülhamid’in Meşruiyet Siyaseti*. M. Bulut, N. Salık, M. E. Kala ve M. Nar (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset İktisat Dış Politika Kültür Eğitim içinde* (ss. 33–93). İstanbul: İZÜ Yayınları.

Georgeon, F. (2007). Bir de Adalet: Jön Türkler ve Fransız Devrimi. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 3(11), 175–184. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muhafazakar/764175> adresinden erişildi.

Georgeon, F. (2018). *Sultan Abdülhamid*. (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Güngör, C. (2007). Devrim Üzerine. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 3(11), 71–98.

Hanioğlu, Ş. (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Hanioğlu, Ş. (1990). *Jön Türkler ve Fransız Düşünce Akımları*. E. Eldem ve J.-L. Bacqué-Grammont (Ed.), *De La Révolution Française À La Turk Turquie D’Atatürk: La modernisation politique et sociale, les lettres, les sciences et les arts Actes des Colloques d’İstanbul içinde* (ss. 173–178). İstanbul, Paris: Éditions Isis.

Hanioğlu, Ş. (2001). *Preparation for a Revolution The Young Turks, 1902-1908*. Newyork: Oxford University Press.

İnalçık, H. (2019). II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü (Ed.), 100. Yılında Jön Türk Devrimi içinde (ss. 3–10). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Kabakçı, E. (2014). Bir Yeniden Yorumlama Örneği: Ahmed Rıza’nın “Pozitivizm”i. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(28), 27–58.

Kansu, A. (2017a). 1908 Devrimi. (A. Erbal, Çev.) (Düzeltilmi.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kansu, A. (2017b). Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakar Düşüncenin İthali. M. G. Tanıl Bora (Ed.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi I. Cilt içinde (ss. 156-165). İstanbul: İletişim Yayınları.

Karal, E. Z. (2014). Osmanlı Tarihi Cilt IV Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Karpat, K. (2015). Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset. (C. Dalgakıran, Ed.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. (2019). Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller. (N. Akbıyık, Ed.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Koçak, C. (2017). Yeni Osmanlı ve Birinci Meşrutiyet. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Cilt I. içinde (ss. 72-82). İstanbul: İletişim Yayınları.

Korkmaz, Ö. (2021). Türk Siyasal Hayatında İki Modernist: Prens Sabahaddin Ve Ahmed Rıza'nın Siyasi Fikirlerinin Karşılaştırılması. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Kuran, A. B. (2000). İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Lewis, B. (2018). Modern Türkiye'nin Doğuşu. (B. Babür Turna, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Mardin, Ş. (2017a). Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler. (M. Türköne ve T. Önder, Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017b). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu. (M. Türköne, F. Unan ve İ. Erdoğan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017c). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017d). Yeni Osmanlı Düşüncesi. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Cilt I içinde (ss. 42-53). İstanbul: İletişim Yayınları.

Niyazi, R. (2020). Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı. Ankara: Panama Yayıncılık.

Okyar, O. (1990). Fransız Devrimcileri ve İttihatçılar. E. Eldem ve Jean-Louis Bacqué-Grammont (Ed.), De La Révolution Française À La Turk Turquie D'Atatürk: La modernisation politique et sociale, les lettres, les sciences et les arts Actes des Colloques d'Istanbul içinde (ss. 179-189). İstanbul, Paris: Éditions Isis.

Özlem, D. (2007). Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt III içinde (ss. 452-464). İstanbul: İletişim Yayınları.

Parker, D. (2003). Giriş: Devrime ilişkin yaklaşımlar. D. Parker (Ed.), Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991 içinde . Ankara: Dost Kitabevi.

Petrosyan, Y. A. (1974). Sovyet Gözüyle JönTürkler. (M. Beyhan ve A. Hacıhasanoğlu, Çev.). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Quataert, D. (2016). Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922. (Ayşe Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ramsour, E. E. (2013). Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi. (H. Yüncü, Çev.). İstanbul: Etkin Kitap.

Reyhan, C. (2008a). Jön Türk Hareketi Türk Devrim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 11(45), 105-131.

Reyhan, C. (2008b). Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri Prens Sabahaddin (1877-1948). Ankara: İmge Kitabevi.

Rıza, A. (1898). İhtilal. Meşveret, ss. 2-3. Paris.

Rıza, A. (1900, 1 Mart). La Politique Du Jour. Meşveret, ss. 1-2. Paris.

Rıza, A. (1903). L'inaction Des Jeunes-Turcs. La Revue Occidentale Philosophique, Sociale Et Politique Organe Du Positivisme, 27(2).

Rıza, A. (1907). Çete teşkili lüzûmuna dâir mektub.

<http://openaccess.marmara.edu.tr//handle/11424/145000> adresinden erişildi.

Rıza, A. (1988). Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları. İstanbul: Arba Yayınları.

Rıza, A. (2011). Asker. M. Gündüz ve M. Bardak (Ed.), Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri içinde (ss. 61-113). Ankara: Divan Kitap.

Rıza, A. (2015). Batının Politik Ahlaksızlığı. (E. Göze, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Sabahaddin, M. (2007). Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri. (M. Ö. Alkan, Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Shaw, J. S. ve Shaw, E. K. (2017). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. II. Cilt. (M. Harmancı, Çev.). İstanbul: E Yayınları.

Sönmez, E. (2012). Ahmed Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi Entelektüel Portresi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Speck, W. A. (2003). 1688: Siyasal Bir Devrim. D. Parker (Ed.), Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991 içinde (ss. 75-93). Ankara: Dost Kitabevi.

Sucu, İ. (2018). Prens Sabahaddin Türk Sosyoloji Tarihinde Sosyal Bilim Ekolü. İstanbul: Açılımkitap.

TDK. (y.y.). 2 Temmuz 2021 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

Temo, İ. (2009). Biz İttihatçılar. (Ö. A. Uğurlu, Ed.). İstanbul: Özgün Yayınevi.

Tunaya, T. Z. (2011). Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi III. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2013). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. (Y. Saner, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2018). Milli Mücadelede İttihatçılık. (N. Salihoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.